

วารสารราชบัณฑิตยสถาน
ปีที่ ๓๗ ฉบับที่ ๓ ก.ค.-ก.ย. ๒๕๕๕

ไพร่เลือกนาย-ตามใจไพร่สมัคร, พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๔๒*

วุฒิชัย มูลศิลป์

ภาควิชาสังคมศาสตร์และการเมือง
ราชบัณฑิตยสถาน

บทคัดย่อ

ไพร่ คือคนส่วนใหญ่ของประเทศ มีหน้าที่ต่อท้าวบ้านเมืองหรือพระมหากษัตริย์ โดย “การรับราชการ” หรือ “เข้าเดือน” หรือ “เสียส่วย” แทน เมื่อเริ่มสมัยรัตนโกสินทร์ มีปัญหาไพร่หลบหนีการ “สักเลก” เพื่อขึ้นสังกัดรับราชการ แม้จะมีการลดเวลาการเข้าเดือน และไพร่บางคนอาจขอเปลี่ยนสังกัด ถ้าได้รับการกดขี่จากมูลนาย ถึงต้นรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ต่อมาคือสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท (เจ้าพระยาบวรราชนายก) เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เห็นว่าระบบไพร่ล้าสมัย จึงคิดจะยกเลิกการสักเลก ซึ่งทำได้บางส่วนในระยะหนึ่ง และให้ไพร่จำนวนมากย้ายสังกัดข้ามเมืองได้ “ตามใจไพร่สมัคร” ปรากฏว่า ไพร่ในหลายเมืองโดยเฉพาะทางภาคอีสาน ย้ายข้ามเมืองกันมาก ซึ่งทำให้มีปัญหาการควบคุมกำลังไพร่และเงินรายได้จากส่วยลดลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงต้องการจะยกเลิกระบบไพร่เช่นเดียวกับระบบทาสจึงให้ยกเลิกการเข้าเดือน เปลี่ยนเป็นการจ้างและเป็นทหารแทน

คำสำคัญ : ตามใจไพร่สมัคร, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

วันหนึ่งในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล พ.ศ. ๒๓๖๔-๒๔๓๗) เจ้ากรมพระสุรัสวดี หรือ “กรมพระสัศดี” รับสั่งถามธรรมเนียมราชการเรื่องเลขไพร่หลวง ไพร่สม เลขทาส ว่า “การเดิมจัดมาอย่างไร”^๑ เหตุที่ทรงรับสั่งถามอาจเป็นไปได้ว่าระบบไพร่-ทาส มีความซับซ้อนมากขึ้น และมีผลต่อความมั่นคงของบ้านเมือง เพราะในเวลานั้นมหาอำนาจจักรวรรดินิยมตะวันตกพยายามชักชวนให้คนไทยหรือไพร่ไปจดทะเบียนเป็นคนได้ร่มธงหรือเป็นคนในบังคับ (สับเจกต์-subject) ซึ่งได้กลายเป็นปัญหาใหญ่ของบ้านเมือง

* บทความนี้ปรับปรุงจากคำบรรยายผลงานทางวิชาการในที่ประชุมสำนักธรรมศาสตร์และการเมือง เมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๔

^๑ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (สจช.) เอกสาร ร.๕ รล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๗, ๔๑๐. พระราชหัตถเลขาหลวงวันที่ ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘ อักษรวิธีคงไว้ตามต้นฉบับ แต่ปรับการนับวันเดือนจันทร์คดิ จุลศักราช เป็นแบบสุริยคติ และพุทธศักราช.

ในเวลานั้น ทั้งอาจเพื่อประเมินการดำเนินงานเกี่ยวกับเรื่องไพร่-ทาส ในเวลานั้นว่ามีความเหมาะสมเพียงใดในช่วงเวลาที่มีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากก็ได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครองราชย์ พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)

เรื่องความซับซ้อนในธรรมเนียมไพร่หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปในปัจจุบันว่า ระบบไพร่ เป็นที่ตระหนักกันดีในหมู่นักวิชาการที่ศึกษาในเรื่องนี้ แม้ว่าจะมีผู้ศึกษาเรื่องนี้หลายคน เช่น ชัย เรื่องศิลป์, ขจร สุขพานิช และที่เขียนเป็นวิทยานิพนธ์ เช่น ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, อัญชลี สุสายัณห์ ถ้าใครได้อ่านงานของพระองค์ เจ้าติลกนพรัฐฯ ซึ่งเป็นวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐^๖ ที่กล่าวว่า ไพร่สามารถเลือกนายเป็นเหมือนผู้อุปถัมภ์ได้^๗ ย่อมเกิดความสงสัยเป็นแน่ เพราะเรื่องนี้ไม่เคยมีใครกล่าวถึงมาก่อน และพระองค์เจ้าติลกนพรัฐฯ ก็ไม่ได้อธิบายรายละเอียดของเรื่องนี้ด้วย โดยอาจเห็นว่าเป็นเรื่องที่รู้ ๆ กันอยู่ ส่วนงานที่ศึกษากันมาทั้งหลายก็ไม่เคยกล่าวถึง

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาเรื่องทีพระองค์เจ้าติลกนพรัฐฯ ทรงกล่าวไว้ ว่าเกิดขึ้นเมื่อไร ดำเนินการอย่างไร และผลเป็นอย่างไร เพื่อให้การศึกษาเรื่องไพร่มีความสมบูรณ์มากขึ้น

^๖ พระองค์เจ้าติลกนพรัฐ กรมหมื่นสรรศรีวิสัยรบดี (พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๔๕๕) เป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าจอมมารดา เจ้าทิพเกษร ทรงสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาเอกทางด้านเศรษฐศาสตร์จาก Eberhardt-Karls University ที่เมืองทือบิงเงิน (Tübingen) ประเทศเยอรมนี ทรงเขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง Die Landwirtschaft in Siam: Ein Beitrag Zur Wirtschafts-geschichte des Königreichs Siam (เกษตรกรรมในสยาม : บทวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรสยาม) พ.ศ. ๒๔๕๐ ขณะพระชนม์ ๒๓ ปี ทรงเป็นพระราชโอรสองค์เดียวของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาเอก มีการพิมพ์วิทยานิพนธ์นี้เป็นหนังสือในบลิ๊ตตีมา Walter E.J. Tips แปลเป็นภาษาอังกฤษในชื่อ Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn และ ดร.วิจิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร์ ราชบัณฑิต ได้วิเคราะห์สาระสำคัญไว้ในหนังสือเศรษฐกิจสยาม : บทวิเคราะห์ในพระองค์เจ้าติลกนพรัฐ กรมหมื่นสรรศรีวิสัยรบดี (พ.ศ. ๒๕๔๔), คณะกรรมการศึกษาและพัฒนาองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ไทยของราชบัณฑิตยสถาน กำลังแปลและวิเคราะห์ส่วนที่เกี่ยวกับระบบศักดินา ไพร่ ทาส ซึ่งจะมีการพิมพ์เผยแพร่ต่อไป.

^๗ Prince Dilok Nabarath, *Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn*, Trans. by Walter E.J. Tips, p. 42.

ระบบไพร่ในสังคมไทย

เนื่องจากผู้เขียนเคยเขียนความเป็นมาของระบบไพร่ไว้แล้ว คือ “จากไพร่ฟ้าสู่สามัญชน”^๔ และ “ไพร่” อีกทั้งมีผู้ศึกษากันไว้มากแล้ว จึงขอกล่าวถึงโดยสรุปเพื่อความเข้าใจในเรื่องนี้

ระบบไพร่เป็นเรื่องที่ทางราชการมีข้อกำหนดให้ราษฎรทั้งหลาย โดยเฉพาะผู้ชาย ซึ่งเรียกว่า ไพร่ มีหน้าที่ต้องทำงานให้กับทางราชการ โดย “รับราชการ” หรือ “เข้าเดือน” หรือเสียเงินค่าราชการหรือเสียเป็นสิ่งของที่เรียกว่าส่วยแทน ซึ่งคล้ายกับการเกณฑ์ทหาร และการเสียภาษีอากรในปัจจุบัน ผู้ที่หลีกเลี่ยงหลบหนีจะไม่ได้รับการคุ้มครองจากทางราชการ เมื่อมีเรื่องเดือดร้อน หรือต้องการความช่วยเหลือจากบ้านเมือง ระบบไพร่มีวิวัฒนาการมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง พ.ศ. ๑๘๙๓-๑๙๑๒) โดยให้ไพร่มีสังกัด ต่อมาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๓๑) ทรง

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
(ช่วง บุนนาค)

กำหนดศักดินาของคนในสังคม ซึ่งแบ่งเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ คือ มูลนาย (พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นสัญญาบัตร) คือผู้มีศักดินาเกินกว่า ๔๐๐ และไพร่ (ข้าราชการชั้นผู้น้อยและราษฎร) คือผู้มีศักดินาต่ำกว่า ๔๐๐ ศักดินายังใช้เป็นหลักเกณฑ์ในการปรับไหม ลงโทษ เมื่อเกิดคดีความด้วย และในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (พ.ศ. ๒๐๓๔-๒๐๗๒) เริ่มมีการทำบัญชีไพร่พลผู้คนในราชอาณาจักร ในช่วงเวลานี้ไพร่จะแบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ ไพร่หลวง ซึ่งเป็นคนของพระมหากษัตริย์ มีหน้าที่ “รับราชการ” หรือ “เข้าเดือน” ถ้าไม่เข้าเดือนสามารถขายเป็นเงินแทน เรียกว่า “ค่าราชการ” กับไพร่สม^๕ ซึ่งเป็นคนที่

^๔ จุฬารัตน์ มุลศิลป์, “จากไพร่ฟ้าสู่สามัญชน,” วารสารราชบัณฑิตยสถาน ปีที่ ๒๘ ฉบับที่ ๒ เมษายน-มิถุนายน ๒๕๕๖, หน้า ๓๓๖-๓๓๐, และในศรีชไมยารจารย์ วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ หน้า ๑๓๕-๑๖๖, และ “ไพร่” ใน ความรู้ในประวัติศาสตร์ไทย, เล่ม ๑ หน้า ๓-๒๑.

^๕ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เที้ยกุล) กล่าวว่า เคยได้ยินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๑๑) รับสั่งว่า เดิมมีแต่ไพร่หลวง แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗) โปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่เป็นมูลนายเกลี้ยกล่อมเลข คือไพร่ที่ยังไม่ถูกสัก ไม่สังกัดมูลนาย มาสักหมายหมู่ไว้ “ได้มากน้อยเท่าใด ให้เจ้าหมู่ควบคุมเปนลิสธิ” สงข. เอกสาร ร.๕ รล-พ.ศ. (สารบัญชีสมุคพิเศษ) เล่ม ๗, หน้า ๔๑๑. อนึ่ง มีหลักฐานว่า การสักแต่เดิมสมัยอยุธยา สักเฉพาะไพร่หลวง “รักษาวงศ์ล้อมวัง ซึ่งเป็นคนใกล้ชิดพระเจ้าแผ่นดิน” แต่การสักเลขทั่วไปเริ่มในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕) เพราะมี “ผู้คนเบาบาง” หรือมีน้อย จึงเกลี้ยกล่อมคนมาสักหมายหมู่ ม.ร.ว. รุจยา อากาศ (บรรณาธิการ) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในความทรงจำแห่งโลก, หน้า ๑๑.

พระมหากษัตริย์พระราชทานให้มูลนาย ส่วนไพร่ที่ส่งส่วย (คือสิ่งของที่ส่งให้ทางราชการ) คือไพร่หลวง เรียกไพร่หลวงส่วย หรือไพร่ส่วย

เดิมในสมัยอยุธยาไพร่หลวงมีหน้าที่ “เข้าเดือน” ปีละ ๖ เดือน แต่ในสมัยธนบุรีทั้งไพร่หลวง ไพร่สมเข้าเดือนตลอดทั้งปี เพราะบ้านเมืองอยู่ในภาวะสงคราม ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้ลดเวลาการเข้าเดือนเหลือปีละ ๔ เดือน และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้ลดเหลือปีละ ๓ เดือน เพื่อให้ไพร่หลวงมีเวลาไปประกอบอาชีพส่วนตัวได้มากขึ้น ส่วนไพร่สมต้องมาเข้าเดือน ปีละ ๑ เดือน หรือถ้าไม่มา เสียเงินแทนได้ เดือนละ ๖ บาท

แม้จะมีการลดเวลาการรับราชการหรือเข้าเดือนแต่ปัญหายังมี ซึ่งเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากที่ทรงรับสั่งถาม ดังที่กล่าวข้างต้น ความตอนหนึ่งว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีไพร่ทลบนีการสัก^๖ ไม่สมัครเป็นไพร่หลวง และในสมัยพระพุทศเลิศหล้านภาลัย เลขที่ถูกสักมีน้อยลง จำนวนหนึ่งหนี “ไปสักเป็นเลขทาสสมยอมมากขึ้น” คือหลบหนีการเป็นไพร่หลวง^๗ โดยการยอมเป็นทาสคนอื่น อย่างไรก็ตาม ทางการก็มีการผ่อนผันให้กับไพร่บางคน บางจำพวก เช่น ขุน หมื่น เป็นขุนนางชั้นผู้น้อย ล่ามฝรั่งบ้าน “กดีจีน” หรือที่บ้านกุฎีจีนฝั่งธนบุรี คนไทยเชื้อสายโปรตุเกส ไม่ต้องถูกสัก คือไม่ต้องเข้าเดือน โดยได้รับหนังสือคุ้มครองที่เรียกว่า “หนังสือพิมพ์คุ้มสัก”^๘ และไพร่หลวงบางคนได้รับการคุ้มครองหรือยกเว้นภาษีเบื้องต้นไม่เกิน ๔ บาทต่อปี เมื่อไปค้าขายโดยได้รับ “ตราภูมิคุ้มห้าม” แต่ถึงกระนั้น ก็ยังมีคนหลบหนีการสัก ซึ่งโดยปรกติมีการส่งแม่กองสักไปสักเมื่อขึ้นรัชกาลใหม่ เช่น สมัยรัชกาลที่ ๔ สักใน พ.ศ. ๒๓๘๘

^๖ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, เล่ม ๒. พระราชกำหนดใหม่ ฉบับที่ ๔, หน้า ๗๐๕.

^๗ การสักในสมัยธนบุรีให้สักนามเมืองและชื่อมูลนายที่ไพร่สังกัดที่ข้อมือ “พระราชกำหนดเก่า” ฉบับที่ ๓๔ จ.ศ. ๑๑๓๖ (พ.ศ. ๒๓๑๗) ในกฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, เล่ม ๒. หน้า ๑๐๐๔.

^๘ สจข. เอกสาร ร.๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๗, หน้า ๔๑๑.

^๙ ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ ผู้ได้รับหนังสือพิมพ์คุ้มสักต้องเสียค่าธรรมเนียมต่าง ๆ รวม ๓ บาท. สจข. เอกสาร ร.๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๗, หน้า ๗๘-๗๙.

ปัญหาในระบบไพร่

ปัญหาของเลขหรือคนที่ไม่ยอมสักเป็นไพร่หลวงไพร่สม เป็นเพียงปัญหาหนึ่งในระบบไพร่ ซึ่งในเวลาต่อมาทางราชการพยายามแก้ไขปัญหาดังที่กล่าวมาแล้ว หรือยินยอมให้เจ้าหมู่ที่ไปเกลี้ยกล่อมเลขมาสักจะได้เลขเป็นไพร่สมจำนวนหนึ่ง เช่น เจ้าหมู่หาเลขได้ ๑๐ คน แบ่งให้เจ้าหมู่เป็นไพร่สม ๕ คน หรือ ๓ คน ตามแต่มีประกาศเป็นครั้งคราว กรณีอย่างนี้เรียกว่า “๑๐ ยก ๕” หรือ “๑๐ ยก ๓”^{๙๐} ยกคือ ยกให้เป็นไพร่สม

เลขที่ถูกสักยังพบปัญหาต่อมา เช่น การสัก สักครั้งแรกจะสักหลังมือ แต่ถ้าเปลี่ยนแผ่นดินมีการสักใหม่ จะสักท้องมือ ปัญหาในเรื่องนี้คือ สักลึก สักเบา สักตัวใหญ่ สักตัวเล็ก ถ้าสักลึก สักตัวใหญ่ เลขจะเจ็บมาก ดังนั้น จึงมีการควบคุมการสัก สำหรับข้อความที่สักเป็นปัญหาหนึ่งที่น่ารู้ เพราะไม่มีหลักฐาน ผู้เขียนได้พบหลักฐานเรื่องนี้ในกรณีหนึ่ง สมัยรัชกาลที่ ๕ ให้สักว่า “ส่วยใหม่ขึ้นกรมพระสุรัสวดี” รับราชการในพระบรมมหาราชวัง^{๙๑} นี่เป็นการสักไพร่หลวงโดยทั่วไป

เมื่อเลขถูกสักเป็นไพร่หลวงแล้ว ปัญหาต่อมาที่อาจเกิดขึ้นได้คือ เจ้าหมู่มูลนายที่ไพร่สังกัดเป็นคนดีเพียงใด เจ้าหมู่บางคนอาจดูแลไพร่ดี ซึ่งทำให้เจ้าหมู่กับไพร่เกิดความผูกพัน เกิดเป็นระบบอุปถัมภ์ดังที่ ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ อธิบายไว้^{๙๒}

ถ้าไพร่หลวงไปสังกัดเจ้าหมู่ที่ไม่มีมนุษยธรรม ไม่มีเมตตาธรรม ระบบอุปถัมภ์ทั้งที่เป็นทางการและในทางส่วนตัวก็ยังไม่เกิดขึ้น นอกจากไพร่จะทนเจ้าหมู่แล้ว ทางเลือกของไพร่ที่ถูกสักขึ้นสังกัดแล้ว คือ การหลบหนี ซึ่งน่าจะยังมีอยู่พอควร เมื่อมีการผ่อนผันลดเวลาการเข้าเดือนลงแล้ว หลังการตั้งราชธานีใหม่เพียง ๑ ปี เพราะใน พ.ศ. ๒๓๒๘ มีพระราชกำหนดห้ามไพร่หลบหนีการเข้าเดือน สำหรับผู้หลบหนีไปแล้ว ถ้ากลับมาเองให้อยู่ในสังกัดเดิม และให้ทำทัณฑ์บนไว้ ถ้ามูลนายออกติดตามตัวและผู้หลบหนียอมมอบตัวให้นำตัวมาที่ลูกขุน ณ ศาลา ลงโทษเขียนยกหนึ่ง (๓๐ ที) ทำทัณฑ์บน แล้วให้อยู่ในสังกัดเดิม ถ้าออกติดตามตัวและไม่ยอมมอบตัว แต่ถูกติดตามจับตัวได้ให้นำมาที่ลูกขุน ณ ศาลา ลงโทษเขียน ๒ ยก (๖๐ ที) แล้วนำตัวไปคุมขังนานเท่ากับจำนวนวันที่หลบหนี พันโทษแล้วให้ส่งตัวไปอยู่กับสังกัดเดิม และมีการทำทัณฑ์บนด้วย^{๙๓} ทางเลือกนี้เป็นทางเลือกที่ผิดกฎหมาย และสุดท้ายตัวเองก็เดือดร้อนมากขึ้น

^{๙๐} สจข. เล่มเดิม, หน้า ๓๖๙

^{๙๑} เพิ่งอ้าง, หน้า ๓๓๑.

^{๙๒} ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์. สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖. บทที่ ๕.

^{๙๓} กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, เล่ม ๒, หน้า พระราชกำหนดใหม่ ฉบับที่ ๑๒, หน้า ๗๑๙-๗๒๐.

นอกจากการหลบหนี ไพร่อาจเลือกการหลีกเลี่ยงความรับผิดชอบต่อทางราชการทางอื่น คือ การไม่จ่ายเงิน “ค่าราชการ” การไม่ส่งส่วย ซึ่งเป็นสิ่งของตามที่ทางราชการกำหนด ส่วยมีมากมาย เป็นผลผลิตที่สำคัญในท้องถิ่น เช่น ส่วยทอง ส่วยเงิน ส่วยแร่ ส่วยกระวาน ส่วยครึ่ง ส่วยไม้^{๙๙} การหลีกเลี่ยงหรือ “เบี้ยว” การส่งส่วย อาจเกิดจากสาเหตุหลายประการ ทั้งส่วนตัว (การไม่ยอมส่งส่วย) ภัยธรรมชาติ (ทำให้ได้ผลผลิตน้อย, เดินทางไม่สะดวก) การปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ (ไม่ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่, เบียดบังส่วย)^{๑๐๐} ทางเลือกนี้ไพร่ก็อาจเดือดร้อนอยู่ดี เพราะจะถูกเร่งรัดจากเจ้าหน้าที่

ทางเลือกของไพร่อีกทางหนึ่ง ซึ่งทางราชการเปิดโอกาสให้ คือการเลือกและการขอย้ายสังกัด ซึ่งทางการอนุญาตให้ “ตามใจไพร่สมัค”

กฎหรือพระราชกำหนดให้ไพร่หลวงเลือกย้ายสังกัด “ตามใจไพร่สมัค” ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ เรียกว่า “พระราชกำหนดสักเลข”^{๑๐๑} ในประชุมกฎหมายประจำศก เรียกว่า “กฎว่าด้วยไพร่สมัคกำลังแลเลขหัวเมือง”^{๑๐๒} แต่เป็นฉบับเดียวกัน ประกาศออกมาในวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๕๓ และกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าจะ “ให้อยู่ตามใจไพร่สมัค แต่ในครั้งเดียวนี้ เปนประณมบัญญัติไว้ (แต่) เป็องหน้าไปจะให้คงอยู่หมู่ตามสัก”^{๑๐๓} ซึ่งวิเคราะห์ได้ว่า ให้ทางเลือกนี้เป็นครั้งแรก โดยที่ไม่เคยมีมาก่อน ต่อไปต้องอยู่ตามสังกัดเดิม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงอธิบายเหตุผลการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มีไพร่หลวงหลบหนีไปซุกซ่อนในป่าดง เนื่องจากเจ้าหม่อมขุนนาย “ใช้สรอยตราตราไม่ผ่อนปรน ไพร่จึงขัดสนทนมิได้ ที่มีกิจสุขทุกข์ฝ่ายนายหมวดนายกองหาเอาธุระ” ไพร่จึงหนีไปซอกซุ่มกำลังก่อความเดือดร้อนแก่ผู้คนทั่วไป กระทำโจรกรรม ลักขโมย ดังนั้น จึงโปรดให้ “บรรดาข้าหนีเจ้าบ่าวหนีนาย ไพร่หลวงสมกำลังหาสขเลย ทาสสินถ่ายที่ซุกซ่อนอยู่ ณ ป่าดง... ถ้าแลมีสมัคอยู่กับนายเดิม จะสมัคอยู่กับเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองใด... จะพระราชทานให้อยู่ตามใจไพร่สมัค... ได้แต่ในเมืองเดียวกัน”^{๑๐๔}

มีข้อสังเกตคือ การอนุญาตให้เลือกสังกัดได้ตามใจไพร่สมัค สังกัดใหม่ต้องอยู่ในเมืองเดียวกัน แต่จะมีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในเรื่องนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ อนึ่ง กฎหรือพระราชกำหนดฉบับนี้มีขึ้นหลัง

^{๙๙} บุญรอด แก้วกัณหา, การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑), วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๘๗-๑๑๖.

^{๑๐๐} เพิ่งอ้าง, หน้า ๑๑๗.

^{๑๐๑} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, หน้า ๓๒-๓๓.

^{๑๐๒} เสถียร ลายลักษณ์ (ผู้รวบรวม) (ประชุมกฎหมายประจำศก), เล่ม ๔, หน้า ๒๗-๓๑.

^{๑๐๓} เพิ่งอ้าง, หน้า ๓๐, ความในวงเล็บโดยผู้เขียน

^{๑๐๔} เพิ่งอ้าง, หน้า ๒๙-๓๑. ความใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, แตกต่างบ้างเล็กน้อย รวมทั้งอักขรวิธี

จากประกาศใช้ “กฎหมายชำระเลข” เมื่อวันที่ ๑๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๕๓ ซึ่งลดเวลาการรับราชการหรือเข้าเดือนของไพร่หลวงจาก ๔ เดือนต่อปี เหลือ ๓ เดือนต่อปี^{๖๐} เพื่อให้ไพร่หลวงมีเวลาทำมาหากินส่วนตัว และอยู่กับครอบครัวมากขึ้น แต่ปัญหาเกี่ยวกับไพร่พลบนี้น่าจะยังมีอยู่ จึงได้ประกาศกฎหมายหรือพระราชกำหนดฉบับวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๕๓ ออกมา

นอกจากนี้ในวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๕๓ ยังมีประกาศกฎหมายหรือพระราชกำหนดออกมาพร้อม ๆ กันอีก ๒ ฉบับ คือ “กฎหมายสี่สตี (กฎศักเลข)”^{๖๑} มี ๒๖ มาตรา เช่น น้องไม่สมัครสีกตามพี่ ลูกสีกแล้วพ่อไม่สมัครสีกตามลูก จะสมัครไปสีกอยู่ในหมู่ใด กรมใดตามใจสมัคร (มาตรา ๑๘) “กับกฎหมายพระราชบัญญัติตัดสินเลข”^{๖๒} มี ๒๖ มาตราเท่ากัน เช่น นายเงินให้ทาสเชลย สิ้นไถ่ เป็นไท หรือพ้นจากความเป็นทาส โดยไม่เอาเงินค่าตัว แล้วสีกเป็นไพร่สมของนายเงิน ใครจะมาเอาไปสีกไม่ได้ ถ้านายเงินให้ทาสนั้นบวช เมื่อสีกแล้ว ทาส “จะอยู่ด้วยผู้ใดตามใจสมัคร” (มาตรา ๒๑) ๒ ปี ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๕๕ ยังประกาศใช้ “กฎหมายพระราชบัญญัติเรื่องช่วยไพร่หลวง”^{๖๓} มี ๓ มาตรา เพราะไพร่หลวงมีจำนวนน้อยลง ทั้งตายหลบหนีเป็นทาส ถ้านายเงินไถ่ตัวไว้แล้วปิดบังไม่บอกเจ้าหมู่ ต้นสังกัด ถือว่ามีความผิด

จากหลักฐานที่ปรากฏ ดังที่กล่าวมา น่าจะแสดงให้เห็นว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีปัญหาเกี่ยวกับไพร่หลวงมาก จึงได้ช่วยผ่อนคลายเป็นให้ไพร่หลวงมีชีวิตที่สุขสบายมากขึ้น แต่ปัญหาก็คงไม่หมดเพียงแค่นี้

การผ่อนคลายเป็นให้ไพร่เลือกสังกัดได้ยังคงมีต่อมาในรัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ และมีการผ่อนผันมากขึ้น โดยขอย้ายสังกัดข้ามเมือง เช่น กรณีนายเสียว ไพร่หลวงเมืองลพบุรี ขอสมัครมาเป็นไพร่หลวงกองขุนอินทรีศรี ที่กรุงเก่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘^{๖๔} โดยทั้งหมดมีข้อสังเกตที่สำคัญคือ เป็นเรื่องเฉพาะบุคคล จำนวนไพร่ย้ายสังกัดน่าจะมีมากขึ้นในเวลาต่อมา จนกระทั่งใน พ.ศ. ๒๔๐๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาปัญหาเรื่องคนไม่สมัครไม่สีกเป็นไพร่หลวง และการ “หย่อนตามใจคนสมักอยู่ไหน จะให้อยู่ไหน”^{๖๕} ซึ่งต้องเกิดปัญหาใหญ่ เพราะถ้าทางราชการมีงานต้องใช้คน ๑๐,๐๐๐ หรือ ๒๐,๐๐๐ คน ก็คงหาจ้างได้ไม่พอเพียง และไม่มีเงินพอจ้างด้วย^{๖๖}

^{๖๐} เฟิ่งอ้าง, หน้า ๑-๗

^{๖๑} เฟิ่งอ้าง, หน้า ๘-๑๗

^{๖๒} เฟิ่งอ้าง, หน้า ๑๗-๒๗

^{๖๓} เฟิ่งอ้าง, หน้า ๓๗-๔๑

^{๖๔} ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๙ เรื่องเกี่ยวกับกรุงเก่า (ตอนที่ ๑) ในชุด ประชุมพงศาวดารเล่ม ๔๓, กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๒ หน้า ๔๔-๔๖

^{๖๕} สุนันท์ ไชยเมล์. สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ปริญญาณิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, หน้า ๑๓๕-๑๓๖.

^{๖๖} เฟิ่งอ้าง, หน้า ๑๓๖.

ปัญหาอีกประการหนึ่งคือ เงินค่าราชการที่เก็บจากไพร่หลวงแทนการเข้าเดือน ปรากฏว่า เจ้านายข้าราชการที่เป็นมูลนายเก็บมาแล้วไม่นำเงินส่ง มีคั่งค้างเป็นจำนวนตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เร่งรัดก็ยาก^{๒๗} และต่อเนื่องกันมาจนรัชกาลที่ ๕^{๒๘}

ด้วยปัญหาในระบบไพร่ดังที่กล่าวมา ประกอบกับการเข้ามาพร้อมกับการคุกคามของชาติตะวันตก และเกิดความเปลี่ยนแปลงในบ้านเมือง พอถึงต้นรัชกาลที่ ๕ จึงมีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่สำคัญมากในระบบไพร่

ยกเลิกสังกัด แยกหนังสือพิมพ์คุ้มสัก และตามใจไพร่สมัคร : การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในระบบไพร่, พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๔๒

ปัญหาเกี่ยวกับไพร่ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศมีมากและซับซ้อนมากขึ้น ปัญหาดังกล่าวมีอยู่ตลอดเวลา แต่ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในระบบไพร่ ซึ่งไม่เคยมีการกล่าวถึงกันมาก่อนในวงวิชาการที่ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้

นักประวัติศาสตร์มักจะให้ความสำคัญในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยว่าเป็นผลจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ การเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ครั้งใหญ่ที่จะกล่าวต่อไปก็เช่นเดียวกัน ทั้งนี้จากคำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ว่าเมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค ต่อมาคือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ พ.ศ. ๒๓๕๑-๒๔๒๕) เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๑๖ ท่านมีความเห็นว่า

“ในนานาประเทศ ก็ไม่ได้สักหมายหมู่ บัดนี้นานาประเทศกับกรุงเทพฯ ก็ใกล้เคียงกัน แล้วก็ได้เปนพระราชไมตรีกับกรุงเทพฯ ทำหนังสือสัญญาค้าขายหลายชาติหลายภาษา ซึ่งกรุงเทพฯ จะมาล้ากข้อมือหมายหมู่ ก็จะไม่เปนที่ดู ไม่ควรแก่เวลา”^{๒๙}

และในหนังสือของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) กราบทูลพระเจ้านั่งงยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ (ต่อมาคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์ พ.ศ. ๒๔๐๓-๒๔๕๘) ราชอาณาจักร เพื่อให้เป็นหลักฐานว่า ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน “ได้บัญชาการไว้ในกรมพระสัสดีหลายอย่าง

^{๒๗} สจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๗, หน้า ๔๑๑, ๔๑๒. รัชกาลที่ ๔ ถึงกับมีรับสั่งว่า “เพื่อนเราเขาเรือน จะรู้ที่ทำการอะไรได้ ครั้นจะรับสั่งให้เร่งรัดเงินที่ค้างต่อไป ก็กลัวหน้าปะจุมกเหมือนนมยานกลิ้งอก”

^{๒๘} สมศักดิ์ มหัทธพัญกุล, การเก็บเงินรัชชูปการและผลกระทบต่อสังคมไทย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔-๒๔๔๒, ปริญญาานิพนธ์การศึกษา มหาวิทยาลัย บพที่ ๒

^{๒๙} สจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๗, หน้า ๓๐๐, เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงฯ กราบทูลพระราชกระแส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

หลายประการ แล้วท่านได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยที่จัดการสักเลขให้เป็นหัวเมืองชั้นนอก }
หัวเมืองชั้นใน ให้สักตามอย่างธรรมเนียม ในหัวเมืองชั้นนอกไม่ให้สัก ให้แจกหนังสือพิมพ์คุ้มสัก”^{๓๐}

การไม่สักเลขแต่จะให้หนังสือพิมพ์คุ้มสักแทน ได้เริ่มขึ้นในหัวเมืองชั้นนอกฝ่ายตะวันตก ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของสมุหพระกลาโหมก่อน ซึ่งทำได้บางส่วน แต่ยังไม่สำเร็จทั้งหมด และเมืองที่ดำเนินการไปแล้วก็ไม่ได้เบิกหนังสือพิมพ์คุ้มสักไปแจกแต่ให้ “ตัวป่า” ไว้เป็นหนังสือสำคัญแก่ไพร่ ต่อมาหัวเมืองชั้นนอก ภายใต้อำนาจการปกครองสมุหนายก ก็ได้ดำเนินการเหมือนกัน โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) ไปจัดการในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ซึ่งทำได้แล้วเสร็จ แต่ “ก็ยังหาได้เอาทางว่าจำนวนคนมาขึ้นต่อกรมพระสัศดิ์”^{๓๑}

ผู้เขียนยังไม่พบหลักฐานว่ามีการดำเนินการในเรื่องนี้ในเวลาต่อมาอย่างไรบ้าง แต่เป็นไปได้ว่ามีการดำเนินการไม่นานนัก เพราะใน พ.ศ. ๒๔๑๙ หลังจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์พ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ ๓ ปี มีประกาศสักเลขให้เจ้าหม่อมขุนนางที่ควบคุมเลขไพร่หลวง ไพร่สมที่ยังไม่ได้สักหมายหมู่ มาสักให้หมด^{๓๒} ซึ่งเท่ากับว่าให้สักตามธรรมเนียมเดิม

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมากอีกประการหนึ่ง ซึ่งน่าจะเป็นดำริของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเหมือนกันคือ การอนุญาตให้ “ไพร่ที่ได้สักหมายหมู่แต่ก่อนจะสมัครไปอยู่บ้านเมืองใด ให้ไปได้ตามใจไพร่สมัคร”^{๓๓} แต่การ “ตามใจไพร่สมัคร” ในครั้งนี้แตกต่างไปจากที่เคยดำเนินการมาแล้ว ซึ่งก็ยังมีไพร่ที่เดือดร้อนขอย้ายสังกัดกันอยู่ แต่ครั้งนี้เป็นเรื่องที่ไพร่จำนวนมากเป็นจำนวนนับพันคนขอย้ายไปสังกัดต่างเมืองและอยู่ไกลกันมากด้วย

ความคิดในเรื่องนี้ แต่เดิมจะมีรายละเอียดอย่างไร ไม่ปรากฏหลักฐาน แม้จะมี “พระราชบัญญัติว่า ตามใจไพร่สมัคร”^{๓๔} ซึ่งผู้เขียนได้ตรวจสอบราชกิจจานุเบกษาและกฎหมายที่ประกาศใช้สมัยรัชกาลที่ ๕ ยังไม่พบหลักฐานดังกล่าว อย่างไรก็ตาม น่าจะมีสาระสำคัญตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ในพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๑๗

^{๓๐} เพิ่งอ้าง, หน้า ๑๐๐-๑๐๒.

^{๓๑} เพิ่งอ้าง, หน้า ๑๐๑.

^{๓๒} หลวงรัตนานุปัติ (เปล่ง) (ผู้รวบรวม), กฎหมายในรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒, หน้า ๔๓๖, ๔๓๗.

^{๓๓} สจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๗, หน้า ๑๐๑. และฉัฎฐฉ. สุธธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์, เล่ม ๗, หน้า ๘.

^{๓๔} เพิ่งอ้าง, เล่ม ๒๕ หน้า ๔๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ แต่ผู้เขียนยังไม่พบพระราชบัญญัตินี้ว่าประกาศใช้เมื่อใด หรืออาจเป็นการประกาศหลังจากที่มีปัญหาเกิดขึ้นแล้ว จึงได้ประกาศเพื่อกำหนดกฎเกณฑ์ให้ชัดเจน.

ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๖^{๙๕} และวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๗^{๙๖} ซึ่งมีสาระสำคัญเหมือนกันว่า ไพร่หลวงเมืองหนึ่ง “ยกถนนบ้านเรือนไปอยู่เมืองหนึ่ง” คือย้ายถิ่นฐานไปอยู่อีกเมืองหนึ่ง เจ้าหมื่นเมืองเดิมที่ไพร่หลวงสังกัดอยู่จะตามไปเก็บเงินค่าราชการยอมลำบาก ดังนั้นจึงให้หักเงินค่าราชการหรือค่าส่วยเมืองเดิม แล้วให้เงินหรือส่วยแก่เมืองใหม่ที่ไพร่หลวงย้ายไปอยู่ “ไม่ได้คิดจะยอมให้คนที่อยู่ในเมืองนี้สมัครไปให้เมืองไหนควบคุม” แต่เนื่องจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ “ท่านมักสั่งลุ่น ๆ บัดตราภักตามที ตามที... จะถามว่าจะเอาอย่างไรก็ได้ความจนตาย”^{๙๗} และยังทรงกล่าวอีกว่า “เพราะต้นตำราซึ่ง (คิด) ออกไปจากกรุงเทพฯ ไม่ได้คิดการตลอด”^{๙๘}

สำหรับผู้นำนโยบายของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไปปฏิบัติ ก็ดูจะไม่เข้าใจในหลักการ จึงทำให้เกิดปัญหาขึ้นมา ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิเคราะหว่า

“ส่วนในมหาดไทยนี้ท่านภูธรราชย์* ท่านไม่เข้าใจ เปนแต่โล ๆ เล ๆ ไป
จึงปล่อยให้โจทกันเลอะเสียดครั้งหนึ่งแล้วก็เลยเป็อนต่อมา ยุ่งอยู่จนเดี๋ยวนี้ เหนวว่า
ถ้าจะมีตราสกดให้ลงเพียงเท่ารูปเดิมนี้ ก็เหนจะไม่ใคร่ยุ่งมากนัก แต่การนี้แล้วไป
แล้ว ถ้าจะมีตราห้ามออกไปว่าไม่ให้สมัครข้ามเมือง กลัวเจ้าพวกที่ข้ามกันไว้
แต่ก่อนจะวิวาทกันยุ่งขึ้นอีก”^{๙๙}

ดังนั้นจึงทำให้เกิดการที่ไพร่หลวงย้ายสังกัดข้ามเมือง โดยมีตัวแปรอื่นเกิดขึ้นตามมาคือ การชักชวนของเจ้าเมืองอื่น ให้ไพร่ไปขึ้นสังกัด ส่วนไพร่ก็คิดว่าคงสบายกว่า หรือหลีกเลี่ยงภาระต่อบ้านเมืองได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลง ซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ริเริ่มขึ้น แต่ความสำคัญน่าจะอยู่ที่ “ความอยู่เย็นเปนสุขมิให้ (ไพร่บ้านพลเมือง) ได้รับความเดือดร้อน”^{๑๐๐} โดยทรงเห็นปัญหาการสักรเลขมาก่อนแล้ว ดังพระราชดำริในประกาศเรื่องปรึกษาการเลิกทาสและบ่อนเบี้ย (พ.ศ. ๒๔๑๗) มีข้อความสำคัญเกี่ยวกับการสักรเลขว่า

^{๙๕} อนุรักษ์ ภูทธิสงคราม, อ้างแล้ว, เล่ม ๔, หน้า ๑๒๘-๑๓๕.

^{๙๖} เพิ่งอ้าง, เล่ม ๗, หน้า ๗-๙.

^{๙๗} เพิ่งอ้าง, เล่ม ๗, หน้า ๘.

^{๙๘} เพิ่งอ้าง, เล่ม ๔, หน้า ๑๒๙. ความในวงเล็บเติมโดยผู้เขียน

* ท่านภูธรราชย์ คือ เจ้าพระยาภูธรราชย์ (นุช บุญยรัตพันธุ์ พ.ศ. ๒๓๕๑-๒๔๒๑) ที่สมุหนายก

^{๙๙} อนุรักษ์ ภูทธิสงคราม, เล่มเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๘.

^{๑๐๐} สจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๒๕, หน้า ๔๒, สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ความในวงเล็บเติมโดยผู้เขียน.

“...การเลิกสักท้วงมือ...ก็แลเห็นว่าไม่เป็นคุณแก่บ้านเมือง ผู้คนแตกหนีออกจากบ้านเมืองก็มาก เสียค่าราชการแรง จำหน่ายตายหนีหาไม่ได้ ต้องเร่งเอาแก่บุตรภรรยา ได้ความยากแค้น นี้ ^{เขา} _{ข้า} } ก็มาก การเรื่องนี้ก็เปนความเดือดร้อน แลเหน้อยู่ด้วยกัน ควรจะต้องเลิกถอนเสีย...”^{๔๑}

พระราชดำรินี้ที่สำคัญที่สุดคือ การยกเลิกการสักเลขหรืออีกนัยหนึ่งคือ ยกเลิกระบบไพร่ ซึ่งทรงดำเนินการในเวลาต่อมา จนยกเลิกได้ในที่สุดเหมือนกับการยกเลิกการมีทาสในเมืองไทย

ข้อมูลเกี่ยวกับเลขไพร่ที่ต้องการไปสังกัดต่างเมือง มีดังตารางต่อไปนี้

พ.ศ.	เลขไพร่เมือง	สมัครไปเมือง	จำนวน/คน	หมายเหตุ
๒๔๑๙	สุวรรณภูมิ	ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขอนแก่น	๕๔๗ ๑๒๒๑ ๑๑๗	
๒๔๒๐	สุวรรณภูมิ	มหาสารคาม	๑๐๖๘	พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) จะให้เลขไพร่ ๕๑๒ คน คั้นเมืองสุวรรณภูมิ แต่ไพร่ไม่ยินยอม จึงต้องให้ “ตามใจไพร่สมัคร”
	ร้อยเอ็ด	มหาสารคาม	๕๗๒๒	
	กาฬสินธุ์	มหาสารคาม	๑๓๙๕	ให้ทำส่วยผลเร็ว
	ท่าขอนยาง	มหาสารคาม	๑๗	
	กมลาไสย	มหาสารคาม	๑๒	
	สหัสขันธ์	มหาสารคาม	๖๐	
สหัสขันธ์	ขอนแก่น	๑๔๑๘		
๒๔๒๑	สกลนคร	นครพนม	๑๐	ต่อมาเปลี่ยนใจขอยุ่ Mukdahan ตามเดิม
	สว่างแดนดิน	นครพนม	๔๕	
	วานรนิวาส	นครพนม	๙๒	
	ขุขันธ์	ศรีสะเกษ	๔๐๖	
	มุกดาหาร	สกลนคร	๔๔๘	

^{๔๑} ม.ร.ว.รุจยา อากาศ (บรรณาธิการ), พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในความทรงจำแห่งโลก, หน้า ๑๑-๑๒.

พ.ศ.	เลขไพร่เมือง	สมัครไปเมือง	จำนวน/คน	หมายเหตุ
๒๔๒๒	มุกดาหาร สุวรรณภูมิ	อุบลราชธานี อุบลราชธานี	๓๔๙ ๑๑๗๓	เมื่อเมืองอุบลฯ ทำเรื่องตัดบัญชีคน กลับอ้างว่าไม่สมัครไป
๒๔๒๓	เขมราฐ	จำปาศักดิ์	๑๖๑๑	สมัครไป แต่ตัวเลขไพร่อยู่ที่เดิมเพื่อหลีกเลี่ยงการรับราชการ
๒๔๒๔	เดชอุดม	ศรีสะเกษ	๑๙๑	
	ขุขันธ์	ศรีสะเกษ	๒๑๒	
	สังขะ	ศรีสะเกษ	๒๓๑	
	กันทรลักษ์	ศรีสะเกษ	๔๘	
	อุทุมพร	ศรีสะเกษ	๖๗	
	ศรีสะเกษ	อุบลราชธานี	๕๘๖	
	คำทองใหญ่	จำปาศักดิ์	๑๕๙๕	
	เดชอุดม	จำปาศักดิ์	๒๓๐๒	
	สพาส (สภาพ)	จำปาศักดิ์	๓๘๘	
	เขมราฐ	จำปาศักดิ์	๒๓๑๙	
โพธิ์พิสัย	อุบลราชธานี	๒๑๖๘	เมื่อเมืองอุบลฯ ทำเรื่องหักโอนบัญชีเลขไพร่ดังกล่าวทางเมืองโพธิ์พิสัยขอตัวเลขไพร่ไว้คงเดิม อ้างว่ามีคนน้อยและเป็นเมืองชายแดน	
๒๔๒๕	หนองคาย	อุบลราชธานี	๓๓๖	
๒๔๒๖	สังขะ	สุรินทร์	๑๙	
	ขุขันธ์	จำปาศักดิ์	๒๑	
	ศรีขรภูมิ	สุรินทร์	๔๐	
	ศรีขรภูมิ	ขุขันธ์	๒๘	
	ขุขันธ์	จำปาศักดิ์	๔๖๑๑	

ที่มา : สจ. เอกสาร ร.๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญชีพิเศษ) เล่ม ๒๕, หน้า ๗๔-๘๒.

จากตารางจะเห็นได้ว่า โพรมีการสมัครใจไปอยู่เมืองอื่นนับจำนวนตั้งแต่สิบ ร้อย ไปจนถึงหลาย พันคน ทั้งหมดอยู่ในภาคอีสาน การสมัครใจมีทั้งไปอยู่ในเขตเมืองหรือจังหวัดเดียวกัน เช่น สุวรรณภูมิ ปัจจุบันเป็นอำเภอขึ้นกับจังหวัดร้อยเอ็ด, สมัครใจไปเขตเมืองอื่นที่อยู่ใกล้เคียง เช่น กาฬสินธุ์ไป มหาสารคาม, สมัครใจไปเขตเมืองที่อยู่ไกล เช่น หนองคายไปอุบลราชธานี, โพรหลายเมืองสมัครใจไป จำปาศักดิ์ แน่นนอนว่าการโยกย้ายของโพรจำนวนมากย่อมมีผลต่อกำลังคนและผลประโยชน์ของเมืองที่ ผู้คนโยกย้ายออกไป ดังนั้น จึงน่าจะมีการเกลี้ยกล่อมไม่ให้โยกย้าย ซึ่งบางเมืองทำได้ เช่น เมืองโพนพิสัย ไปอุบลราชธานี (พ.ศ. ๒๕๒๔) เมืองมุกดาหารไปสกลนคร (พ.ศ. ๒๕๒๑) แต่โพรบางเมืองก็ไม่ยอมเปลี่ยนใจ ต้องไปให้ได้ เช่น โพรเมืองสุวรรณภูมิและร้อยเอ็ดขอไปมหาสารคาม

ในส่วนอื่นของประเทศ การขอโยกย้ายไปเมืองอื่นเป็นจำนวนมาก ไม่ปรากฏหลักฐาน แต่พบหลักฐานเป็นรายบุคคล เช่น นายกองโพรหลวงอาสาเมืองลพบุรีขอสมัครมาเป็นโพรจ่ายเดือนที่กรุงเทพฯ เพราะ ถูกกดขี่ กรณีนี้อนุญาต^{๓๖} แต่โพรทหารปืนใหญ่ขอสมัครเป็นโพรหลวงกรมหมอ โดยอ้างงานหนักขอย้าย มาทำงานเบา กรณีนี้ไม่อนุญาต แต่ให้พิจารณาเอาความผิดแก้ตัวนาย^{๓๗} โพรทหารกองลาดตระเวนลำน้ำ ๓๒ คน ขอย้ายเพราะกลัวลำบาก กรณีนี้ไม่ให้ย้าย เพราะ “โพรจะร้องว่า การดำเนินนี้ไม่ชอบทำ จะขอทำ ด้านนั้น ก็ไม่เคยตัดสินใจให้ตามใจโพร”^{๓๘} โพรหลบหนีไปแอบแฝงตามหัวเมืองชั้นนอก เช่น เมืองนครราชสีมา (กว่า ๒๐๐ ครว) ร้อยเอ็ด จะขอมาสักในกรุงเทพฯ กรณีนี้ไม่ได้ เพราะมีหลักเกณฑ์อยู่ แต่ก็ควรเกลี้ยกล่อม ให้อยู่ในราชการ^{๓๙} ส่วนโพรที่อยู่หัวเมืองชั้นในไปทำมาหากินหัวเมืองชั้นนอก ก็ควรจะหักโอนถ้าทำได้^{๔๐}

การหลบหนีหรือที่เรียกว่า ระบายหัว ไม่ได้มีแต่หลบหนีไปอยู่เมืองอื่น แต่ยังมีหลบหนีไปอยู่ ประเทศอื่นด้วย เช่น หนีจากเมืองตากไปอยู่เขตแดนพม่าของอังกฤษ^{๔๑}

^{๓๖} ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, เล่มเดิม เล่ม ๔, หน้า ๑๓๗.

^{๓๗} เฟิ่งอ้าง, เล่ม ๑๐, หน้า ๘๙.

^{๓๘} เฟิ่งอ้าง, เล่ม ๑๐, หน้า ๙๕-๙๖.

^{๓๙} เฟิ่งอ้าง, เล่ม ๑, หน้า ๑๗๑, ๑๗๒.

^{๔๐} เฟิ่งอ้าง, เล่ม ๗, หน้า ๙๕.

^{๔๑} เฟิ่งอ้าง, เล่ม ๔, หน้า ๑๕๕.

ปัญหาที่เกิดจากการตามใจไพร่สมัค

ในทันทีที่เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในระบบไพร่ ปัญหาหลายประการได้เกิดขึ้นในทันที ดังได้กล่าวมาบ้างแล้ว และใน พ.ศ. ๒๔๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวว่า

“เหมือนอย่างหัวเมืองทุกวันนี้ เลกเมืองนี้จำหน่ายหนีไปอยู่เมืองโน้นก็ไม่ได้
ขึ้นบาญชี เจ้าเมืองกรมการปิดเอาผลประโยชน์ของตัวเอง ทางเมืองที่รับไว้
ก็ไม่ขึ้นบาญชี การเหนแปนตัวอย่างอยู่ดังนี้”^{๔๔}

นั่นคือ การฉ้อราษฎร์บังหลวง โดยการปิดบังข้อมูล เอาประโยชน์ใส่ตัวของเมืองที่ไพร่โยกย้ายไป ๙ ปีต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ ได้กราบทูลความเห็นในการจัดการหัวเมืองทางภาคอีสาน โดยทรงกล่าวถึงปัญหาหนึ่งในปัญหาหลายประการคือ

“ความวิวาทด้วยคนตัวเลขเมืองนี้สมัคไปอยู่เมืองโน้น เมืองโน้นสมัคไปอยู่
เมืองนี้ แลอพยพหลบหนีไปเกี่ยวข้องกันอยู่ ผู้รักษาเมืองกรมการจะบังคับการ
อย่างไรก็บังคับไม่ได้...”^{๔๕}

และทรงกราบทูลต่อมาว่า การวิวาทด้วยเลขไพร่ตาม “พระราชบัญญัติว่าตามใจไพร่สมัค” เพราะไพร่บ้านพลเมืองต่างก็อยากหาความสุข เมื่อได้รับความเดือดร้อน จึงอพยพ

“ไปอยู่บ้านอื่นเมืองอื่น ฝ่ายผู้รักษาเมืองกรมการ ก็อยากได้ตัวเลขมาไว้
ในบ้านเมืองของตัวเองให้มากก็คิดอ่านตั้งกองเกลี้ยกล่อมเอามา เกลี้ยกล่อมเอามาได้
มากแล้ว ไซ้ว่าจะเปนเกียรติยศอย่าง ^{โต} _{หนึ่ง} } นั้นก็หาไม่ได้ ก็ลงเปนมีเลขมาก
ก็ผ่อนปรนหาผลประโยชน์ เงินทองได้มาก เปนเกลี้ยกล่อมคนมาไว้สำหรับเอาเงิน
ตัวเลขแลราษฎรนั้น เมื่อถูกเกลี้ยกล่อม ก็หวังใจว่าจะเปนความ ^{เย็น} _{สุข} }
ยอมสมัคมาโดยง่าย ครั้นมาถูกเก็บ ^{เล็ก} _{น้อย} } อีกแล้ว ก็กลายเป็นร้อนไป คิดอ่าน
โยกย้ายสมัคต่อไปอีก”^{๔๖}

^{๔๔} ม.ร.ว.รจยา อากาศ (บรรณาธิการ), เล่มเดิม, หน้า ๑๒.

^{๔๕} สจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๒๕, หน้า ๔๑, กราบทูลวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

^{๔๖} เพ็งอ้าง, หน้า ๔๒, ๔๓.

การที่ไพร่บ้านพลเมืองอยากมีความสุข อยากหนีร้อนไปพึ่งเย็น จึงทำให้เกิดการเกลี้ยกล่อม ชักชวน หรือที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำว่า การ “ชิงเลข”^{๔๑} เมื่อไพร่บ้านพลเมือง หนีร้อนไปพบร้อนก็จึงอพยพต่อไปอีก ปัญหาตามมาก็คือ ทางบ้านเมือง “จะเกณฑ์การร้อนเย็นสิ่ง หนึ่ง } ก็ยาก ส่วยก็ขาดตกไป จะทำสมโนครวัให้รู้ว่าเมืองใด เท่าใดก็ไม่ลงแนได้ เพราะตัวเลขนั้นรวนไปรวน มาอยู่” เงินส่วยที่เก็บได้ไม่ถึงหนึ่งในสามของที่เคยเก็บได้

ปัญหานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาทูลสมเด็จฯ เจ้าฟ้า มหามาลา กรมพระบาราบประปักษ์ ใน ๓ วันต่อมาว่า การที่ไพร่บ้านพลเมืองไม่ยอมเสียอะไรนั้นก็เป็ นความจริง “แต่เพราะมีช่องให้หยาก จึงได้หยากได้ คือเจ้าเมืองกรมการล่อลวงไพร่ว่าจะไม่ให้เสียอะไร ฤ จะให้เสียแต่น้อย”^{๔๒} และทรงกล่าวต่อไปว่า ที่จริงไพร่ก็ยังคงต้องเสียอะไรอยู่บ้าง คือเป็นการเสียให้เจ้าเมือง แต่เจ้าเมืองอยากได้คน จึง “ลดลาวาสอกให้” แล้วเจ้าเมืองก็ยกยก “ไม่ต้องส่งเงินค่าราชการเงินส่วย สำหรับตัวเลขพวกนั้น” ทางแก้ไขปัญหานี้ก็คือ การหักบวกลบโดยตรง “เงินส่วยเงินค่าราชการที่ไพร่ต้อง เสียปีละเท่าใด เจ้าเมืองใหม่ต้องเก็บส่งตามที่ไพร่มาอยู่ในเมืองตัว เท่าที่เคยเสียแต่เดิม”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมองเห็นคุณประโยชน์ของการตามใจไพร่สมัคร ว่า ถ้าเจ้าเมืองแย่งชิงเลข โดยความชอบธรรม มีที่ดินอุดมสมบูรณ์ให้ทำมาหากิน เอาใจใส่ปราบปรามโจร ผู้ร้าย “จนราษฎรเป็นที่ไว้วางใจในชีวิตรแลทรัพย์สินสมบัติส่วนตัว ดีกว่าเมืองเดิม” แม้จะกะเกณฑ์ขอแรงไพร่ เหมือนเจ้าเมืองเก่า ไพร่บ้านพลเมืองก็คงมีความสุขกว่าเดิม แต่การที่จะทำเช่นนี้ได้ “ต้องทวีการของเจ้า พนักงาน ต้องเป้นธรรเสไ้ใจมากขึ้น (แต่) ถ้าทอดทิ้งก็กลับเป้นเสียจริง”^{๔๓} นั่นคือ ทรงเห็นว่า ถ้าข้าราชการ มีคุณธรรม ซื่อสัตย์ ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ มีความรับผิดชอบ ไพร่ก็จะสมัครมาอยู่ด้วยและอยู่อย่างมีความสุข มีชีวิตที่ดีขึ้น

จึงเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนไพร่ใจสมัครย้ายไปเมือง อื่นที่เจ้าเมืองปกครองไพร่อย่างมีคุณธรรม เป็นการ “บำบัดทุกข์ บำรุงสุข” ซึ่งเป็นหลักการปกครองบ้าน เมืองที่เกิดขึ้นใหม่ ในเวลานั้น (หลักการปกครองเดิมเป็นเพียงการบำบัดทุกข์) ถ้าข้าราชการแย่งชิงเลข ไพร่กันในลักษณะนี้ ยังจะเป็นการลดจำนวนข้าราชการที่ปกครองอย่างกดขี่ แสวงหาผลประโยชน์ใส่ตัว ด้วย แต่ถ้าแย่งชิงเลขโดยการกวาดต้อนเลขไพร่ตามอำนาจของเจ้าเมือง พระองค์ทรงไม่เห็นด้วย ดังที่มี พระราชหัตถเลขาทูลสมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบาราบประปักษ์ กรณียกข้อหาและพวกลาวจาก

^{๔๑} เพิ่งอ้าง, หน้า ๕๒. และในฉันทวิมล สุทธิสงคราม, เล่มเดิม เล่ม ๔, หน้า ๑๓๑.

^{๔๒} เพิ่งอ้าง, หน้า ๕๒. และฉันทวิมล สุทธิสงคราม, เล่มเดิม เล่ม ๔, หน้า ๑๓๑. อักษรวิธีต่างกันเล็กน้อย

^{๔๓} เพิ่งอ้าง, หน้า ๕๒. และฉันทวิมล สุทธิสงคราม, เพิ่งอ้าง เล่ม ๔, หน้า ๑๓๒. ความในวงเล็บเดิมโดยผู้เขียน

เมืองหลวงพระบางหนีไปอยู่เมืองน่าน แล้วเจ้าเมืองหลวงพระบางจะขอให้ช่วยบังคับพวกข่าและลาว กลับไปเมืองหลวงพระบาง ความตอนหนึ่งว่า

“การเรื่องที่จะต้อนครอบครัวไปแห่งใด ๆ ตามใจผู้มีอำนาจอย่างนี้ไม่เป็น ที่ชอบใจหม่อมฉันเลย ดูเป็นต้อนฝูงวัวฝูงควาย เมืองน่านก็อยู่ในพระราชอาณาเขต เมืองหลวงพระบางก็อยู่ในพระราชอาณาเขต จะสั่งให้เลิกถอนคนกลับมาโดย ผืนใจไพร่ดังนี้ หม่อมฉันไม่เต็มใจเลย ถ้าเมืองหลวงพระบางเกลี้ยกล่อมไพร่ให้มี ใจสมัครจะกลับ แต่เจ้านายเมืองน่านขัดขวางไว้ประการใด ดังนี้เราควรจะว่ากล่าว”^{๕๔}

ไม่เพียงแต่การบังคับกวาดต้อนผู้คนโดยไม่สมัครใจ ปัญหาใหญ่อีกประการหนึ่งคือการเลิกทาส ซึ่งทรงเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ต้นรัชกาลแล้ว ก็ได้ทรงห้ามการจับคนมาเป็นทาส (เพราะมีคนจับเข้ามาเป็น ทาส) ก็โปรดให้ “ห้ามปรามเสียอย่าให้ทำต่อไป เพราะมิใช่เป็นสัตว์เดรัจฉานที่จะจับเอามาใช้สอยซื้อขาย แลกเปลี่ยนกันนั้นไม่ได้”^{๕๕}

แต่ปัญหาทั้งหลายที่เกิดจากไพร่ย้ายสังกัดก็ยังมิอยู่ และดูจะมีความซับซ้อนมาก ดัง “คำร้อง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร เมืองสุวรรณภูมิ” ต่อหลวงภักดีณรงค์ (ทัต ไกรฤกษ์) ปลัดบัญชากรมมหาดไทย ข้าหลวงเก็บเงินส่วยเมืองอุบลฯ และเมืองขึ้น ว่าเมืองสุวรรณภูมิเคยมีไพร่หลวงคงเมือง หรือเลขคงเมือง ทั้งโสด ขรา พิการ รวม ๑๐,๙๔๐ คน แต่ได้สมัครใจไปเมืองเกษตรวิสัย ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขอนแก่น รวม ๕,๙๕๘ คน เหลือที่เมืองสุวรรณภูมิ ๔,๙๘๒ คน โดยมีการตัดจำนวนไพร่ที่สมัครใจไปเมืองอื่นแล้ว แต่ เมื่อกรมการเมืองสุวรรณภูมิเก็บเงินส่วยของหลวงส่งมาที่กรุงเทพฯ ๒ ครั้ง เงินส่วยก็หายไปไม่ครบจำนวน เอาบัญชีไพร่สมัครใจไปเมืองอื่นให้หอรบเขียนหักบัญชี เจ้าหน้าที่ก็ไม่ทำ ไม่หักบัญชีไพร่ กลับมีหนังสือมา ทวงเงินส่วยของไพร่ ๑๐,๙๔๐ คน ตามจำนวนเดิม เมื่อให้ทำวเพี้ยกรมการเมืองไปปวาร้องยังเมืองต่าง ๆ ที่ไพร่สมัครใจไปอยู่ด้วย ส่งเงินส่วย ก็ถูกขัดขวางโดยกำลังคนและอาวุธกว่า ๗๐ คน จับเจ้าหน้าที่และไม่ให้ไพร่เสียเงินส่วย ความผิดจึงตกอยู่กับเมืองสุวรรณภูมิ แต่ผลประโยชน์ได้กับเจ้าเมืองเกษตรวิสัย ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขอนแก่น ทั้งไพร่และเงินส่วย^{๕๖}

^{๕๔} ณีรัฐฉวี สุทธิสงคราม เล่มเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๑๖๒. พระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๗.
^{๕๕} สจข. เอกสาร ร.๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๒๕, หน้า ๑๓๑. พระราชหัตถเลขา ทูลสมเด็จพระเจ้า เจ้าฟ้ามหามงกุฎ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๖.
* อุปฮาด เป็นตำแหน่งรองเจ้าเมือง ทำหน้าที่แทนเจ้าเมือง เมื่อเจ้าเมืองไม่อยู่หรือไม่สามารถว่าราชการได้ ราชวงศ์ ทำหน้าที่เกี่ยวกับ คดีความ ราชบุตร มีหน้าที่เก็บรักษาผลประโยชน์ของเมือง เป็น ๓ ตำแหน่งสูงสุดของเมืองในอาชญา หรืออาญาสี่ รวมกับตำแหน่งเจ้าเมือง เป็น ๔ ตำแหน่ง.
^{๕๖} สจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๒๕, หน้า ๒๔๘-๒๕๐. คำร้องลงวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ แต่ปัญหา เกิดขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๙.

ปัญหาความยุ่งยากและไม่ค่อยประสบผลสำเร็จนี้ มีผลต่อทั้งการเกณฑ์กำลังไพร่และการเก็บเงินค่าราชการ ซึ่งเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงก็ยอมรับในปัญหานี้ ดังที่ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ ว่า “เจ้าหมู บ้านอยู่เมืองพระพิศณุโลกย ตัวเลขบ้านอยู่เมืองสมุทรปราการ จะเก็บเงินแลเรียกร้องเอาตัวคนมาใช้ก็ไม่ทันราชการ ประการหนึ่งก็ไม่แน่นอนว่าเกณฑ์ไปจะได้ฤไม่ก็ได้ ก็ไม่เป็นการแน่นอนได้”^{๕๗}

เพื่อที่จะแก้ไขปัญหาก็ให้ไพร่เลือกสังกัดได้ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริว่า “การที่ล่วงไปแล้ว เอาไว้สงัดตัดสินเปนเรื่อง ๆ”^{๕๘} คือค่อยแก้ปัญหาคือเรื่อง ๆ ไป ในอนาคตค่อยกำหนดต่อไป “ฤจะตัดได้ตลอดไป” โดยในตอนท้ายทรงขอความเห็นจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาเมลา กรมพระบารบประภักษ์ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ทรงกราบทูลความเห็นอย่างไร แต่เรื่องนี้ยังคงดำเนินต่อมาอีกระยะหนึ่ง เพราะปรากฏว่า เมื่อกรมหลวงพิชิตปรีชากรไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ที่มณฑลอีสานใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงพบว่า มีไพร่ย้ายเมืองกันอยู่และตัวเลขเกี่ยวกับไพร่ในหลายเมืองไม่ถูกต้องตามบัญชี เช่น เมืองขุขันธ์มีไพร่ในบัญชี ๖,๐๐๐ คนเศษ แต่เมื่อสำรวจดู พบว่ามีมากถึง ๑๕,๐๐๐ คน จึงมีข้อกำหนดห้ามไพร่ย้ายสังกัดไปเมืองอื่น ถ้ามีไพร่ย้ายก็ให้จำหน่ายหรือทำบัญชีให้ถูกต้อง

ปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นจากการทำให้ไพร่เลือกสังกัดได้ แต่ปัญหาในระบบไพร่โดยรวมยังมีอีกมาก เช่น ไพร่หลบหนี, มุลนายเก็บเงินค่าราชการ เงินส่วยจากไพร่แล้วไม่นำส่งทางราชการ, การแปลงไพร่สมเป็นไพร่หลวงเมื่อมุลนายโดยเฉพาที่เป็นไพร่สมของเจ้านายถึงแก่อนิจกรรม ไพร่ที่สมควรได้หนังสือพิมพ์คุ้มสัก ไพร่ได้ตราภูมิคุ้มห้าม ต่างชาติชักชวนไพร่ไปเป็นคนในบังคับ ซึ่งเป็นเรื่องซับซ้อนมาก ดังนั้น การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งถามเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เรื่องธรรมเนียมราชการเรื่องเลขไพร่หลวง ไพร่สม เลขทาสเมื่อวันที่ ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘ ดังที่กล่าวในตอนต้นของบทความนี้ จึงเป็นไปได้มากกว่า ที่ทรงรับสั่งถามก็เพราะปัญหาซับซ้อนยุ่งยากมากขึ้น ควรจะดำเนินการแก้ไขอย่างไร จึงจะเหมาะสมกับความเปลี่ยนแปลงในบ้านเมือง อันที่จริง ทรงคิดจะยกเลิกระบบไพร่ตั้งแต่ต้นรัชกาลแล้ว แต่ความจำเป็นในเรื่องกำลังคนซึ่งเกี่ยวข้องกับความมั่นคง, แรงงาน และรายได้ทั้งจากค่าราชการ, ส่วย ยังมีความสำคัญอยู่ จึงทรงผ่อนคลายเป็นก่อน

^{๕๗} สจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๗, หน้า ๕๗. หนังสือกราบบังคมทูลลงวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๗.

^{๕๘} ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, เล่มเดิม เล่ม ๗, หน้า ๘.

การยกเลิก “ตามใจไพร่สมัคร”, พ.ศ. ๒๔๔๒

ปัญหาของไพร่ในลักษณะต่าง ๆ เป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการแก้ไขปรับปรุง หรือแม้แต่การยกเลิกการสักเลขตั้งแต่ต้นรัชกาล เช่น จะทำบัญชีสามโนครวั* จำนวนคนเกิด ตาย จำนวนคนในแขวงเขตต่าง ๆ แทนการสักเลข เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ และ ๒๔๒๗^{๔๙} ปัญหาไพร่สมถูกกดขี่ ต้องฟ้องมูลนายจึงจะเป็นไพร่หลวง (พ.ศ. ๒๔๒๗)^{๕๐} ต่อมาเมื่อมีข้อกำหนดแปลงไพร่สมของ “เจ้าสิ้นพระชนม์ นายถึงแก่กรรม” ให้เสรีจภายใน ๑ ปี (พ.ศ. ๒๔๓๐) จะเก็บเงินค่าราชการ เลขไพร่หลวง กรมต่าง ๆ ขุนหมื่น** คนข้อมือขาว (คือยังไม่ถูกสัก) ทาส ให้เท่ากัน คนละ ๑ ตำลึง (๔ บาท) ทั้งประเทศ (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) เรื่องนี้มีผลบังคับใช้เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐ แต่เป็นคนละ ๖ บาท ซึ่งเท่ากับเป็นการลดเวลาการเข้าเดือนเหลือ ๑ เดือนต่อปี และที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับเรื่องตามใจไพร่สมัครโดยตรงคือ ในวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้มี “ประกาศเปลี่ยนการควบคุมเลข” ว่า

“ธรรมเนียมควบคุมเลขที่เปนอยู่บัดนี้มีเจ้าหมู่ผู้หนึ่งคุมคนหลายแขวง หัวเมืองไม่เปนธรรมเนียมอันดีที่จะบังเกิดความเรียบร้อย เพราะที่อยู่ตัวเลข แยกย้ายไกลกัน พันกำลังเจ้าหมู่จะดูแลให้เรียบร้อยได้ ควรจะจัดธรรมเนียมควบคุมเสียอย่างใหม่ ให้อำเภอ กำหนด ควบคุมอยู่ตามท้องแขวงที่ตัวเลขอยู่นั้น...”^{๕๑}

โดยประกาศนี้ ไพร่จะต้องสังกัดตามที่อยู่จะโยกย้ายไปสังกัดเมืองอื่น “ตามใจไพร่สมัคร” ดังที่เคยเป็นมาระยะหนึ่งไม่ได้ ถือเป็นอันสิ้นสุดของการตามใจไพร่สมัคร

สรุป

กำลังคนเป็นเรื่องสำคัญของทุกสังคมในสมัยก่อน เป็นทั้งกำลังอำนาจ กำลังเศรษฐกิจ และความมั่นคงของบ้านเมือง กำลังคนที่เป็นคนส่วนใหญ่ของไทยสมัยก่อนก็คือ ไพร่ หรือไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ซึ่งก็คือราษฎรสามัญในปัจจุบัน การควบคุมไพร่และการที่ไพร่ต้องมีหน้าที่ตอบแทนต่อผู้ปกครองหรือบ้านเมืองเริ่มในสมัยอยุธยาตอนต้น แล้วมีวิวัฒนาการเรื่อยมา โดยมีความเปลี่ยนแปลงภายในและซับซ้อนมากขึ้น โดยปรกติไพร่ต้องมีสังกัด มีกรมพระสุรัสวดีหรือกรมพระสัศดีเป็นผู้ควบคุมไพร่ ในสมัยอยุธยาและธนบุรี

* คำนี้เป็นคำเก่า แต่ความหมายไม่เท่ากับการสำรวจสามโนครวัสมัยใหม่ที่รู้จำนวนคนในประเทศอย่างชัดเจน ซึ่งทำขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓.

^{๔๙} ม.ร.ว.รจยา อาภากร, เล่มเดิม, หน้า ๑๒, และ สจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๗, หน้า ๕๗.

^{๕๐} สจข., เพิ่งอ้าง เล่ม ๗, หน้า ๕๘.

** ขุนหมื่น เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย หรือข้าราชการชั้นประทวนมีศักดินาต่ำกว่า ๔๐๐ จึงมีสถานะเป็นไพร่ แต่บางคนอาจได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกสัก โดยได้รับหนังสือพิมพ์คุ้มสัก.

^{๕๑} เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่น ๆ (ผู้รวบรวม) ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๗, หน้า ๖๙.

ไพร่หลวงต้อง “รับราชการ” หรือ “เข้าเดือน” ซึ่งเป็นการทำงานให้กับราชการปีละ ๖ เดือน หรือ “ส่งส่วย” ซึ่งเป็นสิ่งของที่ราชการต้องการหรือจ่ายเป็นเงินแทนการเข้าเดือนก็ได้

ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงตระหนักดีถึงภาระที่หนักของไพร่หลวง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ลดเวลาการเข้าเดือนเหลือปีละ ๔ เดือน และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้ลดเวลาการเข้าเดือนเหลือปีละ ๓ เดือน และยังโปรดให้ไพร่ที่ได้รับการกตัญจากมูลนายเจ้าสังกัดขอย้ายสังกัดได้ แต่ต้องอยู่ในเมืองเดียวกัน สำหรับไพร่สมซึ่งเป็นไพร่ของมูลนายกำหนดให้เข้าเดือนปีละ ๑ เดือน หรือถ้าเสียเงินแทนการเข้าเดือน ทางราชการกำหนดเดือนละ ๖ บาท

ภาระหน้าที่ของไพร่ที่มีต่อบ้านเมืองเป็นในลักษณะดังกล่าวจนต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองมีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง จึงมีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ โดยผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์-ต่อมาคือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) จะให้เลิก “สังกัด” แต่ให้ “หนังสือพิมพ์คุ้มสัก” ไว้เป็นหลักฐานสำคัญ การริเริ่มนี้ทำได้ในบางส่วนก็เลิกราไป เพราะความไม่พร้อมของทางราชการ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่มีผลยาวนานกว่า คือ การให้ไพร่หลวงโยกย้ายไปสังกัดข้ามเมืองได้และเป็นจำนวนมากด้วย โดย “ตามใจไพร่สมัคร” ปรากฏว่า ไพร่หลวงของหลายเมือง เช่น ไพร่เมืองสุวรรณภูมิสมัครไปสังกัดเมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขอนแก่น รวมเกือบ ๒,๐๐๐ คน ใน พ.ศ. ๒๔๑๙ ไพร่เมืองร้อยเอ็ดสมัครไปสังกัดเมืองมหาสารคาม ๕,๗๒๒ คน ใน พ.ศ. ๒๔๒๐ ไพร่เมืองเดชอุดมสมัครไปสังกัดเมืองจำปาศักดิ์ ๒,๓๐๒ คน ใน พ.ศ. ๒๔๒๔ ไพร่เมืองหนองคายสมัครไปสังกัดเมืองอุบลราชธานี ๓๓๖ คน ใน พ.ศ. ๒๔๒๕

การให้ไพร่สมัครใจไปสังกัดต่างเมือง มีทั้งผลดีและผลเสีย ผลดีคือ เป็นการลดภาวะกดดันจากชาติจักรวรรดินิยมตะวันตกที่คุกคามไทย มากเกลี้ยกล่อมชักชวนให้คนไทยไปเป็นคนในบังคับหรือส่วยยกต์ สอดคล้องกับความเจริญของบ้านเมือง ไพร่มีโอกาสแสวงหาความสุขในชีวิตมากขึ้น และในทัศนะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการทำให้เจ้าเมืองปกครองผู้คน ไพร่ ด้วยคุณธรรม เพื่อ “บำบัดทุกข์ บำรุงสุข” เจ้าเมืองและข้าราชการทั้งหลายก็จะเป็นที่พึ่งของผู้คน ไพร่ ได้เป็นอย่างดี ไพร่ทั้งหลายก็จะสมัครใจไปสังกัดด้วย แต่ถ้าตรงกันข้ามก็จะเป็นผลเสีย คือ ถ้าเป็นการแย่งชิงไพร่ของเจ้าเมืองต่าง ๆ เพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวทั้งในด้านกำลังคน และเบียดบังเงินส่วย รายได้ของบ้านเมืองก็ลดลง มีการประมาณการในเรื่องนี้ว่า เงินส่วยที่ได้เหลือ ๑ ใน ๓ จากที่เคยได้ และยังมีปัญหาจากการไม่ร่วมมือของเจ้าเมืองต่าง ๆ ในการดำเนินการตัดบัญชี เพิ่มบัญชีผู้คนที่ย้ายออกไปและรับเข้ามาใหม่ ซึ่งเป็นวิธีดำเนินการที่สำคัญในเรื่องการโยกย้ายของไพร่ใจสมัคร

ในเบื้องต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงต้องการจะยกเลิกระบบทาส ระบบไพร่ ซึ่งทำมานาน มีความซับซ้อน และไม่เหมาะกับยุคสมัย แต่ก็ทรงเห็นว่า ยังมีความไม่พร้อมหลายประการ รวมทั้งเงินค่าราชการ เงินส่วย ยังมีความสำคัญต่อรายได้ของบ้านเมือง ดังนั้นจึงทรงเห็นด้วยกับการผ่อนคลายเป็นขั้นแต่ไม่ถึงถึงการยินยอมให้ไพร่โยกย้ายและเลือกสังกัดได้ตามใจไพร่สมัคร เพราะจะทำให้ชีวิตของไพร่มีความสุขสบายมากขึ้น เจ้าเมือง ข้าราชการที่ไพร่สมัครใจไปอยู่ด้วย จะได้ตั้งใจและมุ่งมั่นทำงานให้เป็นประโยชน์แก่ไพร่ ผู้คาดหวังว่าจะหนีร้อนไปพึ่งเย็นได้ ไม่ใช่เป็นการหนีเสียไปปะจระเข้ อย่างไรก็ตามก็เห็นด้วยกับการแย่งชิงเลขไพร่ หรือกวาดต้อนเลขไพร่ที่ไม่สมัครใจไปอยู่ด้วย

แต่ปัญหาในเรื่องตามใจไพร่สมัครก็มีมาก หลายเรื่องเป็นไปในลักษณะตรงกันข้ามกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคาดหวัง เพราะเจ้าเมือง ข้าราชการบางคนเห็นแก่อำนาจ ผลประโยชน์ส่วนตน ขาดความร่วมมือ ไม่ประสานงานกัน รายได้ของบ้านเมืองจากเงินค่าราชการ เงินส่วย จึงขาดหายไปราว ๒ ใน ๓ จากที่เคยได้

แม้ว่าจะมีปัญหาเกิดขึ้น แต่การให้ไพร่เลือกสังกัดได้ก็ยังคงดำเนินต่อมา พร้อม ๆ กันนั้นก็ทรงดำเนินการในด้านอื่นควบคู่กันไปด้วย เช่น โปรดให้ลดเงินค่าราชการของไพร่หลวงเหลือปีละ ๖ บาท เท่ากับไพร่สม ซึ่งเท่ากับว่าลดการเข้ารับราชการหรือเข้าเดือนของไพร่หลวงเหลือปีละหนึ่งเดือน ขณะเดียวกันก็เพิ่มการเก็บเงินค่าราชการของขุนหมื่น เป็นปีละ ๖ บาท (จากที่เคยเก็บปีละ ๔ บาท) ให้เท่ากับไพร่หลวง เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) จึงได้ประกาศ “เปลี่ยนการควบคุมเลข” เมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ให้ไพร่ขึ้นสังกัดกับนายอำเภอ กำหนดที่ไพร่ตั้งถิ่นฐานอยู่ ซึ่งเท่ากับเป็นการยกเลิกการเลือกสังกัดตามใจไพร่สมัคร

การผ่อนคลายเป็นขั้นให้ไพร่เลือกนายตามใจไพร่สมัครที่ดำเนินมาราว ๓๑ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๔๒ จึงเป็นช่วงเวลาที่ดีสำหรับไพร่มีโอกาสเลือกสังกัด เลือกที่จะมีชีวิตที่เป็นสุขมากขึ้น เลือกการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่ตนเองต้องการ แม้การเปลี่ยนการควบคุมไพร่ ทำให้โอกาสบางอย่างที่ดีของไพร่หมดไป แต่โอกาสที่จะมีชีวิตที่ดีขึ้นของไพร่หรือเพื่อ “ความสุขแก่ราษฎร”^{๒๒} ซึ่งเป็นพระราชปณิธานสูงสุดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญโดยตลอด ก็ไม่เปลี่ยนแปลง ที่ทรงดำเนินการในเรื่องไพร่ต่อมาคือ การกำหนดอายุการสักเลข ขึ้นทะเบียนสังกัดเมื่ออายุ ๑๘ ปี และปลดชราเมื่ออายุ ๖๐ ปี ให้เท่ากันทั่วประเทศ (พ.ศ. ๒๔๔๒) การเกณฑ์แรงงานต้องจ้าง ถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต้องเสียส่วยหรือเงินค่าราชการก็ให้ลดค่าส่วยหรือเงินค่าราชการจากค่าจ้างได้ (พ.ศ. ๒๔๔๓)^{๒๓} ซึ่งเป็นขั้นตอนที่สำคัญมาก

^{๒๒} พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า ๒๑๘.

^{๒๓} วุฒิชัย มูลศิลป์ “จากไพร่ฟ้าสู่สามัญชน” ในศรีษไมยจารย์, วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ, หน้า ๑๕๙-๑๖๐.

วารสารรายบัณฑิตยสถาน
ปีที่ ๓๗ ฉบับที่ ๓ ก.ศ.-ก.ย. ๒๕๕๕

วุฒิชัย มุลศิลป์

๒๙๑

อีกครั้งหนึ่งที่ไพร่ไม่ต้องเข้าเดือน, ให้ข้าราชการรับเบี้ยบำนาญแทนการมีไพร่สม (พ.ศ. ๒๔๔๔) และที่สำคัญที่สุดคือ ใน พ.ศ. ๒๔๔๘ มีการประกาศใช้ “พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔” ให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุครบ ๒๐ ปี รับราชการทหารในกองประจำการมีกำหนด ๒ ปี แล้วปลดเป็นกองหนุน จากนั้นไม่ต้องเสียเงินค่าราชการใด ๆ จนตลอดชีวิต แต่ผู้ไม่ได้รับราชการทหารต้องเสียเงินค่าราชการปีละ ๖ บาท หรือต่ำกว่าขึ้นกับฐานะทางเศรษฐกิจของท้องถิ่น ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘) โปรดให้เปลี่ยนชื่อเงินค่าราชการเป็นเงินรัฐชูปการ (เงินช่วยราชการแผ่นดิน) และมีการยกเลิกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ สมัยรัฐบาลพันเอกหลวงพิบูลสงคราม (ต่อมาคือ จอมพล ป.พิบูลสงคราม) ภาระหน้าที่ความรับผิดชอบที่มีต่อบ้านเมืองของราษฎรจึงเปลี่ยนไปแต่คงอยู่คู่บ้านเมืองตลอดไป.

บรรณานุกรม

หลักฐานชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (สพ.) เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร.ล.-พ.ศ. (สารบัญญัติพิเศษ) เล่ม ๗, เล่ม ๒๕.

หนังสือกฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. เล่ม ๑-๒. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.

ขจร สุขพานิช. ฐานันดรไพร่. กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ ๑๙๙๙, ๒๕๔๒.

ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, ม.ป.ป.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๔๘.

(คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗).

ณัฐฉา สุธิสสงคราม. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์. เล่ม.๑-๑๑

กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๖.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา. ประชุมปาฐกถาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง

ราชานุภาพ. กรุงเทพฯ, ๒๕๑๙ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าอาวชาติศ ดิศกุล ๒๒

มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๙.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑. กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๗.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์

พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๘. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี

วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗)

แน่น้อย ติตติรานนท์. ระบบไพร่ : ผลกระทบต่อการเมือง การปกครองของไทย. ภาควิชาประวัติศาสตร์

วิทยาลัยครูสวนสุนันทา, ๒๕๓๔. (อัดสำเนา)

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๓ เรื่องเกี่ยวกับกรุงเก่า (ตอนที่ ๑) เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์ และเรื่องขุนบรมราชา.

กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒.

- ปิยฉัตร ปิตะวรรณ. ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๖.
- พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน. กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ๒๕๕๑.
- ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑-๖ (จ.ศ. ๑๒๓๗-๑๒๔๑). กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, ๒๕๔๐ - ๒๕๔๖
- รุจยา อาภากร, ม.ร.ว. (บรรณาธิการ). พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในความทรงจำแห่งโลก. กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือเฉลิมพระเกียรติในโอกาส ๑๐๐ ปี แห่งการสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๔.
- รัตนัญญัติ, หลวง (ผู้รวบรวม). กฎหมายในรัชกาลที่ ๕. เล่ม. ๑-๕ (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายจิตติ ดิงศภัทย์ ๒๓ สิงหาคม ๒๕๔๐.) กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, ๒๕๔๑.
- วิชาकार, กรม, กระทรวงธรรมการ. ปฏิทินสำหรับคั่นวันเดือน จันทรคติกับสุริยคติ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : อักษรนิติ, ๒๔๘๔.
- วิชิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร์. เศรษฐกิจสยาม บทวิเคราะห์ในพระองค์เจ้าดิถลกนพรัฐ กรมหมื่นสรรควิสัยนรบดี. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๔.
- วุฒิชัย มุลศิลป์. “เข้าเดือน ออกเดือน” และ “เงินค่าราชการ; เงินรัชชูปการ” สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย เล่ม ๒ อักษร ข-จ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๕, หน้า ๔๑-๔๒ และ ๑๗๔-๑๗๖.
- _____. “จากไพร่ฟ้าสู่สามัญชน” ศรีขไมยาจารย์. วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๔๖. และใน วารสารราชบัณฑิตยสถาน ปีที่ ๒๘ ฉบับที่ ๒ เมษายน-มิถุนายน ๒๕๔๖.
- _____. “ไพร่” ในความรู้ในประวัติศาสตร์ไทย เล่ม ๑ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : ไอเดียสแควร์, ๒๕๕๔.
- เวลส์, ควอริช. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๙.

เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ (ผู้รวบรวม). **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑-๒๓**. (พ.ศ. ๒๓๕๓-๒๔๕๓)
กรุงเทพฯ : เดลิเมต์, ๒๔๗๗-๒๔๗๘.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. **สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์**. พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖. แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง
สิริสุข และพรรณณี สรวงบุญมี. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,
๒๕๑๘.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ๒๓๒๕-๒๔๑๖**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๘.

Dilok Nabarath, Prince. *Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn*. Trans. by Walter
E.J.Tips. Bangkok: White Lotus Press, 2000.

Junko, Koizumi. "The Pattern of the *Phrai Luang Khao Duan, 1830-1850*." Presented at
the International Conference on Thai Studies (SOAS), London, 1993.

ปริญญาณิพนธ์

บุญรอด แก้วกัณหา. **การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑)**. วิทยานิพนธ์อักษร
ศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘. (อัดสำเนา)

สมศักดิ์ มหาทรัพย์สกุล. **การเก็บเงินรัชชูปการและผลกระทบต่อสังคมไทย ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔-๒๔๘๒**.
ปริญญาณิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๓๔.
(อัดสำเนา)

สุนันท์ ไชยเมล์. **สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. ปริญญา
ณิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๔.

อัญชลี สุสายัณห์. **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. ปริญญาณิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๒๔. (อัดสำเนา) ต่อมามีการพิมพ์เป็นหนังสือในชื่อ **ไพร่สมัย ร.๕ : ความเปลี่ยนแปลงของ
ระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**.
กรุงเทพฯ : มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,
๒๕๔๖.

Abstract Phrai's Choosing a Master-Giving Satisfaction to Phrai, 1858-1899
Wutdichai Moolsilpa

*Associate Fellow of the Academy of Moral and Political Sciences,
The Royal Institute, Thailand*

Phrai was the majority of population. Their compulsory duty to the state or to the king was “*khaoduean*” (means serving under the crown) or paying *suai* which was tax in kind or in money. At the beginning of the Rattanakosin era, *phrai*'s escape of the tattooing was a big problem of the state though the state decreased the duration of *phrai*'s *khaoduean* and allowed *phrai* to change their *nai* (master), if they were oppressed. At the beginning of the Reign of King Chulalongkorn, *Chaophraya Srisuriyawong*, the regent who later became *Somdetchaophraya borommaha Srisuriyawong*, saw the obsolescence of the *phrai* system. He then aimed to eradicate the tattooing of *phrai* which succeeded in some areas. The state also permitted a large number of *phrai* to select new masters and move to other towns. Therefore, *phrai*, especially in northeastern region moved to live in new towns. However, this caused problems for the control of *phrai* and the decrease of state revenue from *suai*. King Chulalongkorn, who aimed to eradicate both the *phrai* system and slavery, thus cancelled the *khaoduean* and changed to the system of hiring *phrai* for work and conscripting them for army service.

keywords : Giving satisfaction to *phrai*, King Chulalongkorn, Somdetchaophraya Borommaha Srisuriyawong